

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MƏHİN BƏHRAM QIZI SÜREK

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ramilə Fərman qızı Hüseynova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə __25.06__ 2015-ci ildə saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Feli frazeoloji vahidlərdən danışmaq istərkən qarşıya bir çox müxtəlif məsələlər çıxır ki, bunları nəzərdən keçirmədən söz birləşmələrinin mahiyyətini, mövqeyini müəyyənləşdirmək, onu başqa dil vahidlərindən ayırmaq və bununla da ayrıca götürülmüş bir dildə və yaxud dil sistemində söz birləşmələrini sözün tam mənasında tədqiq etmək mümkün deyil. Söz birləşmələri dil sistemində çox mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Feli frazeoloji vahidlər sintaksis, leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin forması və xüsusiyyətləri onu əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza verir. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır. Nəzəri dilçiliyin aktual problemlərindən biri də mühüm sintaktik vahid olan söz birləşmələrinin kompleks şəkildə tədqiqidir. Mövcud tədqiqatın nəticələri göstərir ki, söz birləşmələri ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli hələ də uzun müddətli araşdırmalar tələb edir. Söz birləşmələrinin bir növü olan feli birləşmələr dilin sintaktik səviyyəsinin əsas nitq vahidlərindəndir.

Mövzunun aktuallığı. Bu əsərdə ölkəmizdə tədris olunan xarici dillərdən biri olan ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələr və onların ana dilindəki qarşılıqları tədqiq edilir. Bu mövzu bir sıra məsələlərin öyrənilməsi ilə bağlı aktuallıq kəsb edir: 1) müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələrin tədqiqi vəziyyətinin öyrənilməsi baxımından; 2) feli frazeoloji birləşmələrinin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin, onların daxili quruluşunun, tərkib modellərinin tədqiqi baxımından. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələrin təhlil olunması və tədqiq edilməsinə ümumi dilçilik, german dilçiliyi, Azərbaycan dilçiliyi, tətbiqi dilçilik, müqayisəli tipologiya, nəzəri qrammatika baxımından ehtiyac var. Həmin dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı bu məsələnin tədqiqinə olan ehtiyacdən irəli gəlir.

Seçilmiş mövzunun aktuallığı dil hadisələrinə yeni nəzərlə-kommunikasiya nəzəriyyəsi, kommunikativ dilçilik, praqmatikviztika və mətn dilçiliyi səviyyəsindən yanaşmanın ciddi maraq və əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə ünsürlərinin nitqdə reallaşma qanunauyğunluqları ilə yanaşı, onların mətndə fəal şəkildə əlaqələnməsi,

damışanın və müqabil tərəflərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətinin ifadəsi olaraq yeni məzmun və çalar kəsb etməsi aktual əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis dilində mövcud olan feli frazeoloji vahidlər, predmeti isə feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə araşdırılması, onların linqvistik şərhini verməklə öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Araşdırılan materialın xarakterinə və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq müxtəlif linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılma prosesində material üzərində müşahidə, universal-differensial, transformasiyon, ümumiləşdirmə, interpretasiya, komponent təhlili, təsnifat mərhələlərini əhatə edən təsviri metod əsas götürülmüş, yeri gəldikcə müqayisə metodun, həm də ifadə və məzmun planlarının tutuşdurulması metodunun elementlərindən istifadə olunmuşdur. Müqayisəli metodun birinci növü olan müqayisəli-tarixi metod yalnız qohum dillərə aid olduğu halda müqayisəli-tutuşdurma metodu həm qohum, həm də qohum olmayan dillərə tətbiq edilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müasir ingilis dilində olan “feli frazeoloji vahidlər” bəhsinin araşdırılmasından, onun spesifik struktur və semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdən, feli frazeoloji birləşmələrin nitqdə işlədilməsindən və məndəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İşçi fərziyyə. Feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik cəhətləri müxtəlif funksional-üslubi xüsusiyyətləri ilə ifadə olunur.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. Azərbaycanın dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına inteqrasiyası ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli-qarşılaşdırma metodu ilə öyrənilməsinə təkidlə tələb edir. İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bunlar kifayət etmir. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin təhlili və iki dildə müqayisəli araşdırılması hiss edilən boşluğu doldurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın yeniliyi də bundadır. Əsərdə müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlər leksik-semantik və struktur cəhətdən təhlil edilmiş, ana dilimizdə olan vahidlərlə müqayisə olunmuş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan həmin tədqiqat işini feli frazeoloji vahidlər tipologiyasının yaradılmasında ilk addımlardan biri kimi dəyənləndirmək olar. Tədqiqatda qarşılaşdırılan dillərdə feli frazeoloji vahidlərin oxşar cəhətlərinin tipologiyası üzə çıxarılmışdır.

Bu məsələlərin təhlili prosesində bir sıra mühüm nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür:

-müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin formalaşması prosesinin öyrənilməsi;

-müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərinin nitqdə işlədilməsi və məndəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi;

-müxtəlif sistemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin frazeoloji makrosistemdə yeri və konturlarının dəqiqləşdirilməsi;

-feli frazeoloji vahidlərin özünəməxsus işlənmə və müxtəlif dillərə yayılma yollarının, tərcümə vasitələrinin təhlil edilməsi, perspektiv inkişaf yollarının və imkanlarının şərh olunması.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Feli frazeoloji vahidlərin araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi dilin fel sisteminin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur. İkincisi müxtəlif sistemli dillərdə bu cür vahidlərin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarının tədqiqi haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələr toplanmış, sistemə salınmış, təsvir edilmiş, bir-birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus leksikləşmiş vahidlər tipoloji-linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələrindən, təhlil olunmuş materiallardan və əldə edilmiş elmi nəticələrdən həm xüsusi, həm də ümumi dilçilikdə, eləcə də müqayisəli (qarşılaşdırma) istiqamətində aparılan tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

İnsan nitqini feli frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Odur ki, min illərin sınağından keçib gələn feli frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər bu gün də fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rola malikdir. Feli frazeoloji birləşmələr müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, onların öyrənilməsində müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu cəhətdən hazırda iki xarici dil öyrənən tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı kafedranın iclaslarında, Beynəlxalq və Respublika konfranslarında məruzələr edilmiş və müxtəlif jurnal və toplularda 11 elmi məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslində dilçilikdə söz birləşməsi problemi ilə bağlı tədqiqatların tarixi xülasəsi verilir. İlk öncə qeyd edilir ki, insanlar arasında ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dil, cəmiyyət həyatının və onun inkişafının mənasıdır. *“Qlobal şəkildə düşünsək, dil işarələrinin semantik yayğınlığı və funksional kövrəkliyi, qeyri-səlistlik və qeyri-aşkarlığı, semioloji dayanıqsızlıq, həm də şərti-nisbi mənada sabitlik, güvənlik və kommunikativ uğur amili kimi çıxış edir”*.¹

İstər danışq dilində, istər elmi üslubda, istərsə də bədii ədəbiyyatda ingilis dilində felin təsriflənməyən formalarına rast gəlirik. Felin təsriflənməyən formaları ingilis dilində isim və əvəzliliklə birlikdə feli tərkib əmələ gətirib cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. İngilis dilində feli tərkiblər Azərbaycan dilinə bir çox variantlarda tərcümə olunur. Və tərcümə zamanı məna təhrifinə yol verməmək şərti ilə tərcümə variantlarının yaranması məqbul sayılmalı, və buna əsasən üslubi xüsusiyyətlər mühüm yer tutur.

Sabit söz birləşmələrinin ifadəsi üçün olduqca müxtəlif terminlər işlədilir. Bu xaotik terminoloji rəngarənglilik bir sıra müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapıb. S.İ.Ojeqov bu sahədəki fikir müxtəlifliyini və termin çoxluğunu nəzərə alaraq yazır: *“Oxşar hadisələrə müxtəlif tədqiqatçılar fərqli adlar vermişlər: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji ifadələr, sabit tərkiblər, idiomlar və s. Frazeoloji hadisələri adlandırmaq üçün əsas termin kimi frazeoloji vahid terminini üstün tutmaq lazımdır”*.²

İsveç dilçisi Şarl Balli dilçilikdə frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi kimi sayılır və o, söz birləşmələrini 4 qrupa ayırır: sərbəst, adi, frazeoloji qrup və frazeoloji birləşmələr. Həmçinin o frazeologizmin mövcudluğunu onun semantik xüsusiyyətlərində görür, bununla da idiomlu və idiomuzsuz sabit söz qruplarını bir-birindən fərqləndirərək ziddiyyətə düşər olur.³

Feli frazeoloji vahidlər tədqiqat obyektimiz olduğuna görə *“frazeoloji vahid”* anlayışını tədqiq edərkən xarici linqvistlərin fikirlərini də öyrəndik ki, istənilən leksik vahidin şərhini vermək müşğül məsələdir. Alman dilçisi Y.Hoyzerman 1977-ci ildə yazırdı *“...frazeologiya elm kimi olduqca gəncdir və onun inkişafında sovet dilçiliyinin, eləcə də XIX əsrin rus*

¹ Abdullayev S.A. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013, s. 27.

² Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка). Лексикографический сборник. М., 1974, вып. II., с. 38.

³ Балли Ш. Французская стилистика. М.: Иностран. литер., 1909, русский перевод –1961, с. 21.

ənənələrinə müvafiq davam etdirilməsində sovet dilçi-tədqiqatçılarının böyük xidməti var".¹

V.Flaysər də "frazeologiya" termini altında – frazeoloji birləşmələrin tədqiqi ilə məşğul olan linqvistika sahəsini və yaxud hər hansı bir konkret dilin frazeoloji inventarı kimi – başa düşür.²

Frazeologizmlərin özünəməxsus formativ strukturu ondan ibarətdir ki, onlar vahid daxili mənə əsasında bir-birinə çulğalaşmış sözlərin möhkəm birliyi. Bu birlik daxilində birliyi əmələ gətirən sözlər az və ya çox dərəcədə öz mənalarını itirir və bütöv birləşmə vahid mənə əsasında bərqərar olur.³

Qərb dilçiləri frazeoloji vahidləri "idiom" kimi adlandırırlar. Məsələn, Ç.Hokket yazır: "İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır".⁴

R.Gibb hesab edir ki, idiomlar – "ölmüş metaforlar"dan əmələ gəlirlər.⁵

U.Vaynrayx hesab edir ki, leksik vahidin çoxmənalılığı müşahidə olunduğuna görə idiomlar polisemiyanın bir hissəsi kimidir.⁶

U.Çeyf⁷ və A.Katler idiomatikliyi tədqiq edərək yazırlar ki, idiomlar struktur dəyişikliyə asanlıqla məruz qalırlar.⁸

C.Katzın, P.Postalın idiomun təsviri ilə bağlı fikirləri belədir ki, idiom hətta bir sözdən ibarət ola bilər.⁹

¹Hausermann. Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse. Linguistische Arbeiten 47. Mannheim, 1977, s. 39.

²Fleischer W. Phraseologie der deutsche Gegenwartssprache. Tübingen, 1997, s.22.

³Wotjak G. Nichtidiomatische Phraseologismen: Substanz-Verb-Kollokationen ein Fallbeispiel. In Sandig, B. Hg., 1944, s. 657.

⁴Hockett C.F. A Course in Modern Linguistics. New York: Prentice Hall College Div., 1958, s. 172.

⁵Gibb R., Josephine Jr., Bogdanovich M., Jeffrey R.Sykes, Dale J.Barr. Metaphor in Idiom Comprehension // Journal of memory and language, 1997, № 37, s. 111.

⁶Weinreich U. Problems in the Analysis of Idioms. Substance and Structure of Language. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969, s. 23-25

⁷Chafe W.L. Idiomaticity as an anomaly in the Chomsky paradigm // Foundations of Language, 1968, № 4, s. 109-127.

⁸Cutler A. Idioms, The colder - the older // Linguistic Inquiry. London, 1982, № 13, s. 317-320.

⁹Katz J., Postal P. Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. Massachusetts: MIT Research Laboratory of Electronics, Quartely Progress Report, vol. 70, 1963, s. 275-282.

A.Makkay isə, Ç.Hokketin təsnifatından fərqli olaraq, tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. O, iki və daha artıq morfemdən ibarət vahidləri idiom hesab edir. A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları “*frazeoloji idiomlar*” yəni “*phraseological idioms*” adlandırır və qeyd edirdi ki, bu tip birləşmələrdə tərkib hissələrin mənası ilə bütöv konstruksiya arasında az əlaqə vardır və mənanın qeyri-aydınlığı onun idiomatikliyinə yüksək göstəricisidir.¹

J.Stressli, C.Katz və P.Postaldan fərqli olaraq, idiomlara belə tərif verir: “*İdiom mənası tərkibə görə müəyyən edilməsi mümkün olmayan bir neçə ləxemin birləşməsidir. Bu struktur “fel və sözünü” birləşməsindən ibarət olmur*”.²

Frazeoloji vahidləri sintaktik cəhətdən dəyişilməz “*daşlaşmış elementlər*” kimi adlandıran bir sıra tədqiqatçılar olub, məsələn: U.Vaynrayx, B.Freyzer, İ.Melçuk, F.Nyumeyer.

Frazeoloji məna özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, leksik mənadan fərqlənir və xüsusi dilçilik kateqoriyasını təşkil edir.³

İdiomlar mənanın qüvvətlənməsi üçün müəllifin istifadə etdiyi ən təsirli vasitələrdən biridir. İdiomlar dilin leksik vahidlərdən fərqli olaraq daha mürəkkəb kommunikativ vahidlərdir.⁴

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, bir qrup frazeoloji vahidlər sintaktik dəyişikliklərə məruz qalır. Psixolinqvistlər də bu faktı insan şüurunun fəaliyyətinin təcəssümü kimi izah edərək qeyd edirlər ki, sintaktik dəyişikliklərə məruz qalan frazeoloji vahidləri daha tez başa düşmək olar. Frazeoloji vahidlər haqqında A.Kaplunenko yazır ki, onlar öz semantik-kommunikativ xüsusiyyətinə görə müəyyən illokusiyanın daşıyıcıları olurlar.⁵

Qeyd edək ki, “*locution*” – “*ifadə, idiom*” deməkdir, nitq aktları nəzəriyyəsi – illokusiya adlanır. Frazeoloji vahidlərin idiomatikliyi forma, məna və kontekstin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. Hər bir frazeoloji vahidin

¹Makkai A. *Idiom Structure in English*. Paris, The Hague: Mouton, 1972, s. 24.

²Strassler J. *Idioms in English. A pragmatic analysis*. Tübingen, Narr, 1982, s. 71.

³Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону: 1964, с. 28.

⁴Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины: Автореф. ... док.филол.наук. М., 1964, с. 34.

⁵Каплуненко А.М. Историко-функциональный аспект идиоматики на материале фразеологии английского языка: Дис. ... док.филол.наук. М., 1992, с. 43.

daxili strukturu vardır. Frazeoloji vahidlər səslənən kimi hərfi tərcümə olunmur, başqa dillərə müxtəlif ekvivalentlər vasitəsilə tərcümə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə yalnız linqvistik deyil, eyni zamanda da mədəni fəaliyyət növüdür.

Tərcümə prosesinin həmişə iki aspekti var: dil və mədəniyyət. Bu məfhumlar bir-birindən ayrılmazdır, çünki dil yalnız mədəni reallığı ifadə etmir, eyni zamanda ona forma verir. Tərcüməyə məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi baxılması dilin, mədəniyyətin əsas komponenti olmasından, mədəniyyətə isə cəmiyyətin maddi və mənəvi nailiyyətlərinin vəhdəti kimi baxılmasından irəli gəlir, çünki mədəniyyət etnosun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, onun baxışlarını, adət-ənənələrini və bütövlükdə bütün dəyərlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də tərcümə prosesində yalnız iki dil deyil, eyni zamanda oxşar xüsusiyyətləri olsa da belə, iki fərqli mədəniyyət iştirak edir. Professionalığa can atan tərcüməçi iki dili mükəmməl bilməklə yanaşı, iki mədəniyyətə mükəmməl bələd olmalıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslində müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilir, felin şəxssiz formaları, yəni məsdər, cerund, feli sifət və onların əsasında düzələn feli frazeoloji tərkibləri təhlil olunur.

Dilin leksik-semantik sisteminin tədqiqinin ən ümdə məsələlərindən biri lüğət tərkibinin leksik-semantik qruplara bölünməsidir.¹

İşlənən dilin sözləri semantika əsasında siniflərə bölünə bilər. Burada sözlərin qrammatik mənasının eyniliyi və yaxınlığı əsas götürülür. Frazeoloji birləşmələrini əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində fellər xüsusi rol oynayır. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yaranmışdır. Dildə fellərin müxtəlif mənə növlərinə daxil olan qruplarının hamısı frazeologizmlərin yaranmasında iştirak edir. Felin bütün növləri frazeoloji birləşmənin tərkibində iştirak edərək, özlərinin ilkin məzmunundan mənə-məzmun planında fərqlənir, onlarda ifadə olunan situasiyanı adlandırma xüsusiyyəti yeni keyfiyyətdə təzahür edir. Məsələn, *ask for it, call smb. 's bluff, not know one's eyes from one's elbow*.

N.Ç.Vəliyeva bütün frazeoloji birləşmələri feli və qeyri-feli birləşmələrə bölür. Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləş-

¹ Велиева Н.Ч. Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке. Баку: ХКБ и Полиграфия, 2001, с. 7-21.

mənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponentləri olur. Frazeoloji birləşmələrdə çox vaxt fel özək komponent rolunu oynayır. Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalara malik olub, əksəriyyəti iki, bəziləri isə, üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu qəbildən olanların müəyyən qismini komponentlərin hansı sintaktik əlaqədə birləşməsinə, başqa sözlə desək, qrammatik əlamətinə görə bir neçə növə ayırmaq mümkündür. Bir qismi isə belə əlamətlər üzrə qrup təşkil etmədiyinə görə bunları təsnif etmək mümkün deyil.

Frazeoloji birləşmələr qrammatik cəhətdən fellərə aid əlamətlərin bir qismini özündə əks etdirməklə onlara yaxınlaşır. Cümlə daxilində feli frazeoloji birləşmələri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər onların şəxsi fellər kimi cərənd, feli sifət və məsdər şəkilçiləri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında müvafiq tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir.

Müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, *“Her manners speak well for her upbringing”*; *“wish smb. God speed”* – *“Need I say more, Lord Essex, and need I wish you God speed and good luck in this vital mission you are undertaking?”* (J.Aldridge, *“The Diplomat”*).

Belə ifadələr cümlədə emosionallığı artırır, etirafın intensivliyini təmin edir. Bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən. Məcəz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədi dildə sözün məzmunu onun əsas nominativ-əşyavi mənası ilə məhdudlaşmır. Söz nominativ mənasından başqa bir sıra əlavə mənalarda da işlənir ki, buna məcəz deyilir. Sözün məcəzlaşması mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə baş verir. Söz o zaman məcəzlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. Obrazlılıq, ümumiyyətlə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Vokabulyar, lüğəti vəziyyətdə yalnız struktur cəhətdən qapanmış, aktuallaşmış cümlə şəklində qurulmuş frazeoloji vahidlər nitqdə işləndiyi mürəkkəb cümlə qurulmasını tələb edir və bununla frazeologizm özünün təyində yerini tapmış olur. Qalan hallarda feli frazeologizmlərin mürəkkəb konstruksiya tələb etməsi müşahidə olunmur. *“Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən, cümlənin xəbəri vəzifəsində işləyir”*.¹

¹Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi: XIV c. Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutları, 1960, s. 71.

Frazeoloji vahidin cümlədə işlədilməsinə iki cəhətdən yanaşmaq olar. Birinci cümlədə frazeologizm səpələndə, onun komponentləri bir-birindən ayrı düşəndə onlar ayrı-ayrı cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. İkinci, kontekstdə frazeologizm bütöv olaraq qalır və bununla da elə strukturca da bütövlükdə cümlənin xəbəri funksiyası yerinə yetirir. İki-üç (yəni az) komponentli frazeologizmlərə münasibətdə ikinci cəhət, komponentlərinin sayı çox olan frazeologizmlərdə isə, birinci cəhət özünü doğruldur. Məsələn, *“They were a nice pair, he wouldn’t put anything past them”* (W.S. Maugham, *“Then and Now”*).

“Gözəl cütlük idi, o onları hər şeyə nail olmaq imkanında olan adamlar kimi hesab edirdi” cümləsində *“wouldn’t put anything past smb.”* – frazeologizmi iki yerə parçalanmışdır. *“He wouldn’t put anything past somebody”* komponenti cümlənin başqa bir komponenti *“them”* ilə tamamlıq əmələ gətirmişdir. Bu situasiyada iki cür yanaşmaq olar: *nə edir?* – *“would not put anything past smb.”*, *necə hesab edir?* – *“anything past smb.”*, *nəyə qadir?* – *“past them”*, *“would not put”* – *xəbərdir*, *“anything”* – *qeyri-müəyyən əvəzlikdir*, *“past”* – *sözünüdür*. İkinci baxışa görə: *nə edir?* – *“would not put past”*, *nə edir?* – *“would not put anything past them”*. Buraya əlavə olunmuş komponent *“them”* həmin frazeologizmin obyektini idarəsini təmsil edir. *“...feli frazeoloji birləşmələrin bir çoxu zəif idarəetmə qabiliyyətinə malikdir. Həm də zərf idarə edilən söz formaları obyekt mənasında və qeyri-obyekt mənasında çıxış edir... Absolyut şəkildə işlədilən və hansısa bir təyinedici tələb etməyən frazeologizmlər zəif idarəetmə qabiliyyətinə malik olur”*.¹

Frazeologiya dilin bədii obrazlılıq sisteminin əsas atributlarından sayılır. Deməli, feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələr də bədii ədəbiyyatda geniş işlədilməlidir. Bədii ədəbiyyatın mətni, bir qayda olaraq, müəllif nitqi və surətlərin nitqi üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi, yazıçı surətlərin nitqində ədəbi dil normalarından yayınmalara, dialekt və şivə ünsürlərinə, bir sıra üslubi məqamlara yol verir ki, əsərdə danışmaq-monoloq, dialoq və poliloq canlı alınsın; müəllifin təhkiyəsi isə, təmiz ədəbi dildə olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır.

Bədii əsərdən müəyyən bir frazanın götürülməsi, frazeologiyalaşdırılması sonralar baş verir. Ancaq təbiidir ki, buna baxmayaraq bədii əsərlər frazeoloji yaradıcılığın əsas mənbələrindən biri olaraq qalır. Biz isə, burada

¹ Жуков В.П. Фраzeологизмы и слово (на материале современного русского языка): Автореф. ...док.филол.наук. Л., 1967, с. 27.

müəllifin frazeoloji sistemindən bəhrələnməsini birinci şərt kimi götürürük. Yəni, ədəbi dilin başqa təbəqələrindən olduğu kimi, frazeoloji təbəqəsindən də bədii əsərdə üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn,

to hold the age – üstünlüyü əldə etmək

“How could I talk when he was talking?” He “held the age” as the poker clergy say”.

to be (all) agog (about, or for, on, over, upon, with) – bir işin həyata keçməsinə ürəkdən istəmək

“There are many you might choose from, all agog for husbands”; “Aren’t you always telling me I don’t take enough interest in your problems? Now I’m all agog about your friend’s problem...”; “All the world was agog for great events - and nothing happened”.

to agree to differ – öz fikrində qalmaq

“An instinct prompts them to agree, and where that is impossible to agree to differ”; “Sometimes in a close friendship, where important matters are concerned, people agree to differ, and, in that area, fall silent”.

Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərdən həm dəyişdirilmədən, həm də dəyişdirilmiş şəkildə istifadə olunur. Frazeoloji vahidin dəyişdirilmədən işlədilməsi isə, o deməkdir ki, ədib onların daxili struktur-semantik bütövlüyünə üslubi şəkildə *“al gəzdirmir”*, onların kompozisiyasını pozmur – frazeoloji vahiddən bütöv halda sabit sözlər kompleksi halında üslubi məqamlarda faydalanır. Digər tərəfdən, müəllif dildə mövcud olan frazeoloji vahidi kobud səhvə yol vermədən işlətməlidir. Məsələn, *“qaşın üstə gözün var...”* üslubi yerdəyişdirmələrə yalnız surətlərin nitqində (gülüş yaratmaq naminə) rast gəlmək olar. Müəllif nitqində isə, buna yol verilmir. Bu mənada müəllif nitqi hazırlıqlı nitqdir. Müəllif nitqi yazılı olduğundan görmə üzvləri də mətni izləyir və diqqətsizliyə yol vermək əslində qəbahət sayılır. Bütün bunlar müəllif nitqində frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə olunmasının əsasını təşkil edir. Üslubi məqamlara gəldikdə isə, müəllif burada iki aspektdə iş görür. Əvvəla, onun frazeoloji vahidlərin variasiyasını yaratmaq, onlara (xalq danışığı dilində olduğu kimi) yaradıcı yanaşmaq səlahiyyəti vardır. Müəllif frazeologizmin ümumi mənasını qorumaqla, onun daxilinə fonetik, leksik və qrammatik müdaxilə edir. İkincisi, frazeoloji vahidin daxili strukturuna fonetik, leksik və qrammatik müdaxilə etməklə, şüurlu şəkildə dildə mövcud olan frazeologizmin bazasında yeni mənalı frazeoloji vahidlər yaradır. Nəhayət, müəllif ümumi mənanı saxlamaqla frazeologizmdə sözlərin sırasını, yaxud sözlərin inversiya üsulu

ilə frazeologizmlərin ümumi mənasını dəyişdirir – son halda yeni frazeologizm yaradır və ya frazeoloji variant tərtib edir.

Frazeoloji vahidlərdən nitqin obrazlılıq, emosionallıq və intensivliyinə ehtiyac olan sahələrdə geniş istifadə edilir. Publisistikada hər cür frazeologizmə yer olur. Burada formalaşan frazeoloji birləşmələrin məzmunu, ümumi mənası yalnız ictimai-siyasi mahiyyəti ilə fərqlənir.

Siyasi ədəbiyyat, mətbuat materialları getdikcə ictimai həyatda daha böyük rol oynamağa başlayır. Siyasi leksika və frazeologiya gündəlik dil həyatında geniş şəkildə işlədilir. “Siyasət dilinin ən mütəhərrik hissəsi, məhz, frazeologiyadır və bu mütəhərriklik, dinamiklik ideoloji səpkidə baş verən konfrantasiyalar nəticəsində gündən-günə daha da güclənir”.¹

Siyasi mübarizə sayəsində hər hansı bir dildə daim sabit söz birləşmələri yaradılır və qısa vaxt ərzində təsbit olunur (fiksasiya edilir), frazeoloji mahiyyət kəsb edir. Belə birləşmələrin olduqca qısa müddətdə mətbuat və başqa kommunikasiya vasitələri ilə dünya dillərinə yayılması və beynəlxalq aləmdə sosiallaşaraq, beynəlmiləl mahiyyət daşımaq imkanları vardır. İctimai-siyasi mövzudakı frazeologizmlərin başqa dildə verilməsindən danışarkən heç zaman onların mənsub olduqları tematik sahənin əhəmiyyətini yaddan çıxarmaq olmaz. Bu, ikili məsuliyyət tələb edir: bir tərəfdən, tərcüməçi öz dilindəki ekvivalenti dəqiq bilməli, onu orijinaldakı ilə düzgün tutuşdurmağı bacarmalıdır, ikinci tərəfdən, əgər ekvivalent tam müvafiq mənanı vermirsə, onda onu tərcümə etməyi, frazeologizmin komponentlərini ayrı-ayrılıqda çevirib frazeoloji vahiddəki ümumi məna ana dilinin resursları ilə yenidən qurmağın mümkünliyünü qət etməlidir. Bu, mümkün olursa, fikri çatdırmağa xidmət etmirsə, frazeologizmi müvafiq gələn ekvivalent leksemlə əvəzləmək daha münasibdir. Bütün bunların həyata keçirilməsi şəxsin tərcümə mədəniyyətindən, onun hazırlıq səciyyəsiindən, dil hazırlığından və yerinə görə bədii və siyasi dünyagörüşündən asılıdır. Məsələn, siyasi terminlərin və sabit birləşmələrin təxmini tərcüməsinə yol verilmir, çünki bununla siyasi ünsiyyətin pozulması müşayiət oluna bilər ki, bu da bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı yol verilən xətdən daha artıq praktik ziyan gətirə bilər.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq söyləmək olar ki, frazeoloji birləşmələr çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Xalq dilində, bədii ədəbiyyatda, publisistikada frazeoloji birləşmələr həm yaradılır, həm də, sadəcə olaraq, işlədilir. Üslubi neytrallıq tələb olunan elmi dildə isə, frazeoloji

¹Abdullayev Ə.Z. Dil. Siyasət. Sosial tərəqqi. Bakı: Azərneşr, 1985, s. 133.

birdəşmələrdən məhdud istifadə olunur. Yayılma arealı dedikdə, frazeoloqizmlərin yalnız bir dil hüdudlarında və yaxud müxtəlif dillərdə işlədilməsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif dillərdə frazeoloji birdəşmələrin yalnız semantik strukturu məşhurlaşma bilər. Məsələn, “*işləməyəni dişləməz*” frazeoloqizmi (atalar sözü) həm Şərqdə, həm Qərbdə eyni cür populyardır, lakin hər bir xalq həmin ümumi mənanı verən frazeoloji vahidi öz milli dilinin daxili ehtiyatları – ana dili sözləri, ana dilinin morfoloji və sintaktik imkanları hesabına yaratmışdır. Frazeoloji vahidləri (yaxud onların böyük bir hissəsini) tərcümə, yaxud kalka üsulu ilə başqa xalqlara çatdırmaq mümkündür. Bunun üçün mətbuatın, radio və televiziyanın imkanlarından istifadə edilir. Lakin bütün bu kütləvi informasiya vasitələri öz qarşılıqlarına hansısa dilə xas frazeoloji vahidləri tərcümə etmək vəzifəsi qoymuşlar. Onlar bütövlükdə informasiyanı, mətni tərcümə edir və bu zaman orijinala məxsus üslubi, siyasi və bədii ruhu, koloriti, ekzotikanı resipiyentə çatdırmalı, istəməz “*yad*” frazeoloji vahidi mətnə daxil etməli olurlar, əks təqdirdə, hansısa bir siyasi liderin, hansısa ölkə başçısının, hansısa siyasi xadimin çıxışı düzgün reaksiya doğurmayacaqdır.

Müasir dövrümüz üçün işləkliyinə görə səciyyəvi sayılanlar:

1) *Dəmiri isti ikən döyərlər.* – *Strike while the iron is hot.*

2) *Özgəyə quyu qazan özü düşər.* – *Curses like chickens come home to roost.*

3) *Ehtiyat igidin yaraşığıdır.* – *Caution is the parent of safety.*

Atalar sözü və zərb məsəllərin tədqiqi üzərində aparılan bu müşahidədən aydın olur ki, hər kitab, hər tədqiqat əsəri atalar sözü və zərb məsəllərin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırmış, özünəməxsus cəhətləri əks etdirməklə bir-birini müəyyən fikirlərdə bəzən təkrar etmişdir.

Hər bir xalqın çoxəsrlik mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyi xəzinəsi, onun kollektiv yaradıcılığının bir qolu hesab edilən, öz dərin və kəskin fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnen atalar sözü və zərb məsəllər folklor janrında xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda atalar sözü və zərb məsəllərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edə bilər. Burada fitri düşüncələrin sintezinə, insan əxlaqının paklığına rast gəlmək olar. Atalar sözü və zərb məsəllər müəyyən ictimai mühitin, bu və başqa dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilir. Dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar onlar da dəyişir, mükəmməlləşir, nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Əlbəttə, bunların yadda möhkəm kök salmasını yüngülləşdirən müxtəlif amillər –

a-həngdarlıq, qafiyə, ritm, hədəfi sərrast vurmaq qabiliyyəti və sair xüsusiyyətlər təmin edir.

Frazeoloji birləşmələrin hansı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır. Atalar sözü və zərb məsəllər frazeoloji sistemi xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir bildirən cümlə şəkilli ifadələrdir. Bu ifadələrin məcmuyuna aşağıdakı əlamətlər şamil edilə bilər: emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər; birləşmənin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik ifadələr semantik yükünü zəiflədir və ümumi mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir; dilin modelinə xas səciyyə qəbul edir; modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır, bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır; sözlərin sırası sabit qalır; sözlərin tərkibində bəzən eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur; frazeoloji birləşmələrin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz, milli dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanan əlamətlərə malikdir; atalar sözü və zərb məsəllər sözə, anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, feli söz birləşmələrinin bir növü olan feli frazeoloji birləşmələrdə, müasir ingilis dilinin materialı əsasında, paronimiya nitq hadisəsi kimi müşahidə olunur. İlk öncə paronimlər anlayışını dilçilik ədəbiyyatında qısaca olaraq müəyyənləşdirək: *“Paronim – yunan dilindən “para” yanında və “onyma, onoma” – “ad” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, səslənməsinə görə yaxın, mənasına görə müxtəlif, yaxud qismən üst-üstə düşən eyniköklü sözlərə deyilir”*. Bəzi tədqiqatçılar paronimlərə həmçinin səslənməsinə yaxın olan və bu səbəbdən dildə qarışdırıla bilən müxtəlifköklü sözləri də aid edirlər.²

Bəzi tədqiqatçılar isə bu anlayışın müəyyənləşdirilməsində sadələşdir-məyə üstünlük verirlər. Məsələn, Y.Maruzo belə yazır: *“Paronim öz zahiri formasına görə başqa sözə yaxın olan sözdür. Misal üçün, “tradittore”, “traditore” sözləri kimi sözlər”*.³

¹Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 1980, s. 61-62.

²Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1976, с. 272.

³Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во Иностран. литературы, 1960, с. 202.

Ondan fərqli olaraq, O.S.Axmanova “*paronimlər*” terminini belə müəyyənləşdirir: “*Səslənməsinə görə yaxın olan, qismən də morfem tərkibinə görə üst-üstə düşən bu səbəbdən də nitqdə səhv salınan, yaxud cinas yaratmaq məqsədilə işlədilan sözlərdir*”.¹

Frederik Vud isə “*paronim*” deyərkən quruluşca və müvafiq olaraq, səslənmədə yaxınlığı olan sözləri nəzərdə tutur.²

E.İsmayılovanın fikrincə, “*paronimlər səslənmədə yaxın olan, müxtəlif mənalar ifadə edən və nitqdə səhv olaraq biri digərinin yerində işlədilan sözlərdir*”.³

Dildəki paronimlərin məcmusu olan paronimiya hadisəsi leksikanın xüsusi bir layını təşkil edir və həmahəngliyinə görə daha yaxın olan eyniköklü sözləri, yaxud fonetik tərkibinə və semantikasına görə ən yaxın olan müxtəlifköklü sözləri əhatə etməsi ilə səciyyələndirir. Bu cür sözlər semantik cəhətdən bir-birindən fərqləndirdiklərinə görə cümlədə bir-birini əvəz edə bilməzlər. Nitqdə isə paronimiya bir hadisə kimi özünü onda göstərir ki, şifahi, yaxud yazılı nitqdə bu həmahəng sözlərin bir-birinin yerində işlədilməsi arzuolunmaz yanlışlıqların meydana gəlməsinə səbəb olur, hərçənd ki, bu halda dilin savadlı daşıyıcısını dinləyərkən, yaxud oxuyarkən dil normasının pozulmasını dərhal hiss edir. Xarici dillərin öyrədilməsi zamanı isə bu hadisə “*dağıdıcı xarakter*” daşıyır, belə ki, dilin lüğət ehtiyatının dəqiq öyrənilməsinə mane olur. Hər iki halda nitqdə dil normalarının pozulması ilk növbədə psixolinqvistik səbəblərdən baş verir.⁴

Paronimlərin mənalarının qarışdırılması onunla izah oluna bilər ki, paronim kütlüyün komponentləri strukturuna və səs tərkibinin ümumilliyinə, yaxud oxşarlığına əsaslanaraq psixoloji cəhətdən səs tərkibindəki oxşarlığın səhv olaraq semantikaya da aid edilməsinə səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, O.S.Axmanova paronimiyanın geterofemiya və malapropizm hadisələri ilə müqayisə olunmasını təklif edir. Paronimiya dil hadisəsi kimi münasibətdə bütün tədqiqatçılar həmrəydir, lakin onun dil faktı kimi dəyərləndirilməsində, yəni paronimlərə münasibətdə elmi ədəbiyyatda fikir ayrılığı müşahidə olunur. Bu məsələyə toxunarkən N.A.Yanko-Trinititskaya

¹Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969, с. 313.

²Wood F.T. Current English Usage. A Concise Dictionary. London, 1963, s. 75.

³İsmayılova E. Alman dilində işlənən paronim dil hadisələrinin xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı, 2007, № 3, s.50.

⁴Алиева С.А. Паронимия в английском языке: Автореф. ...канд.филол.наук. Баку, 2010, с.28.

yazır ki, nəzəri cəhətdən lüğəvi paronimlərin sərhədləri hələ dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Məsələn, bəzi alimlər istənilən həmahəng səslənən və səhvən bir-birinin əvəzinə işlədilən sözləri paronim hesab etdikləri halda digər tədqiqatçılar yalnız oxşar köklü, eyni nitq hissəsinə aid sözləri paronimlərə aid edirlər. Üçüncü qrup mütəxəssislər isə paronimlərin əhatə dairəsini bir az da daraldaraq onlara yalnız oxşar köklü, oxşar qrammatik səciyyəli, həmahəng səslənən ön şəkilçili və vurğusu eyni mövqedə olan sözləri aid edirlər. Maraqlıdır ki, bu müəlliflər, adətən, paronimlərin hədudlarının müəyyənləşdirilməsi barədə fikirlərini heç bir şəkildə arqumentləşdirmirlər.¹

Bu zaman yalnız paronimlərin eyniköklü, yaxud müxtəlifköklü olması məsələsi mübahisə doğurur. Yəni bəzi tədqiqatçılar yalnız eyniköklü sözləri paronim hesab edirlər, müxtəlifköklüyü isə paronimiyanın əsası kimi qəbul etmirlər. Bu tədqiqatçılar müxtəlifköklü həmahəng sözlərin qarışdırılmasını, həmçinin həmahəng sözlərin fərdi verbal assosiasiyalarına əsaslanan okkazional qarışdırılmasını paronimiyaya yox, paronomaziya hadisəsinə aid edirlər.

Paronomaziya paronimiyanın elə bir növüdür ki, burada bir-birini əvəz edə bilməyən həmahəng sözlər bir-biri ilə səhv salınmır, ümumi sintaktik-semantik kompleksin strukturunda işlədilərək müəllifə bədii mətnə əlavə ifadəlilik gətirmək imkanı verir.

Leksik paronimlər özlərinin morfoloji strukturuna görə kök paronimlərə, məsələn, “*marrow-narrow*”, suffiks paronimlərinə, məsələn, “*move-mover-movie*” və prefiksəl paronimlərinə, məsələn, “*microcosm-macrocsm*” bölünürlər. İngilis dilinin paronimiyasından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, onlarda cütliyin komponentlərinin həmahəngliyi səciyyəvidir; komponentlərin hər birinin keyfiyyətə müstəqilliyi səbəbindən onların bir-birini əvəz etməsi qeyri-mümkündür; sözlərin müxtəlif cür sıralanması onların müxtəlif funksiya daşmalarını əks etdirir; funksiyaların müxtəlifliyi sözlərin müxtəlif cür sıralanmasına təsir göstərir; paronimik söz birləşmələrində sözlərin sıralanması onları əmələ gətirən leksik vahidlərə diqqətlə yanaşmağı tələb edir; söz birləşmələrinin qarşılıqlı münasibəti əsasında qurulmuş, özünün semantik özəyinə malik olan, amma ya komponentlərinin səciyyəsi, ya da onların sıralanması qaydası ilə

¹Янко-Триницкая Н.А. К изучению паронимов // Русский язык в школе, 1971, № 5, с. 98.

fərqlənən həmahəng sintaktik strukturlardan hər biri müstəqil fikri əks etdirir; komponentlərin mənasının fərqliyi tam əksliyə qədər çata bilər.¹

Variativlik problemi həm xarici, həm də Azərbaycan dilçiliyində tədqiq edilib öyrənilmişdir. Xarici dilçilikdə variativlik probleminin öyrənilməsinə əsasən XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. “*Variant*” və “*invariant*” anlayışlarının fonologiya elmində araşdırılması fonem və onun səslə təzahür ilə bağlı olmuşdur. Qeyd olunan anlayışların dilçiliyə fonologiyadan daxil olması ilə ingilis, Amerika, Praqa dilçilik məktəblərində problemlə bağlı aparılan tədqiqatların əhatəsi daha da genişlənməmişdir. İngilis alimi U.L.Çeyf variativlik məsələsindən bəhs edərkən daha çox formal məntiqdən çıxış etmiş müxtəlif səviyyələrdə variantların sözün xarici qabığına təzahür etməsi fikrini irəli sürmüşdür.²

Amerika dilçiliyində Blumfeldin nəzəriyyəsi dil sistemində variantlıq və invariantlıq probleminin tədqiqinə də geniş imkan yaratdı və ABŞ-da dilçilik elminin inkişafına müəyyən təsir göstərdi. Amerika dilçiliyində üçüncü mərhələ kimi tanınan N.Xomskinin generativ (tərəfdici) qrammatikasına görə semantik variantların komponentləri qrammatik əlaqələr əsasında mövcud olmur, dilin daxili quruluşunda semantika cümlənin strukturunu və onun nitq axımında formalaşmasını təyin edir. Bununla əlaqədar olaraq Amerika dilçiliyində bir sıra dilçilər (Tomris, Liz, Xomski və başqaları) konkret nitq faktlarında variativliyi də mənadan kənarında araşdırmağın vacibliyini qeyd edirdilər. Variativliklə bağlı araşdırmalar göstərdi ki, keçmiş Sovet dilçilik məktəbində L.Şerba, M.Panov, S.Ojeqov, Q.Torsuyev, Q.Stepanov və digər dilçilər variativlik probleminin ümumi nəzəri cəhətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, rus dilində variativliyin təzühür formalarını tədqiq etmişlər.

Variativlik problemi Azərbaycan və german dilçiliyində də diqqət mərkəzində olmuş, çoxlu sayda irili-xırdalı tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Abdullayev, Z.Verdiyeva, M.Adi-lov, Y.Seyidov, H.Bayramov, F.Veysəlli, D.Yunusov, N.Vəliyeva və bir çox dilçilər bu və ya digər dərəcədə variativlik məsələsindən bəhs etmiş, elmi fikirlər söyləmişlər. A.Axundovun fonematik variantlar haqqında tədqiqatları dərin elmi səciyyə daşıyır. Frazeoloji variativliyin tədqiqi göstərdi ki, bu yönümdə Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramov ətraflı bəhs etmişdir. N.Vəliyeva müxtəlif sistemli dillərdə (Azərbaycan, ingilis və rus

¹Алиева С.А. Паронимия в английском языке: Автореф. ...канд.филдол.наук. Баку, 2010, с. 30.

²Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, с. 230.

dillərinin materialları əsasında) frazeoloji variantların təsnifatını aparmış, onların leksik, qrammatik və semantik xüsusiyyətlərini izah etmişdir.¹

Ç. Qurbanovun frazeoloji variantlardan bəhs olunan tədqiqat işində problem linqvistik aspektdə hərtərəfli şərh olunmuşdur: *“Frazeoloji variantlar dedikdə eyni mənbədən parçalanma – şaxələnmə nəticəsində əmələ gələn, eyni frazeoloji vahidin forma və strukturunun dəyişilməsi, əksər hallarda üslubi və emosional-ekspressiv çalarlarla mənasının kəmiyyət və keyfiyyətinə və işlənmə tezliyinə görə bir-birindən fərqlənən, ümumi məzmun assosiasiyasına, eyni valentliyə və yalnız konkret şəraitdə distribusiyaya malik olan qismən fərqli leksik tərkibli frazeologizmləri başa düşürük”*.²

Ç. Qurbanov belə qənaətə gəlir ki, frazeoloji variantlar struktur meyar əsasında müəyyənləşdirilməlidir, semantik yanaşma faktiki dil materialında özünü doğrultmur. Dillərdə variativliyə həm daxili, həm də xarici amillərin təsirinin müəyyən olunması bir sıra terminlərin (dialekt, şivə, standart dil və s.) işləkliyini aşkara çıxarır.

Dissertasiyanın Nəticə hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilir və aparılmış araşdırmalara yekun vurulur. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş qənaətlərə istinadan təklif və tövsiyələr verilir.

¹Vəliyeva N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 512 p.

²Курбанов Ч.Г. Диапазон лексических вариантов во фразеологии: Автореф. ...канд.филол.наук. Тбилиси, 1980, с. 11.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı 11 elmi əsəri çap edilmişdir:

1. The transformation of the phraseological units from English into Azerbaijani // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 178-182
2. Müasir ingilis dilində məsdər və cerundun təyin funksiyasında işlənməsi // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2012, №1 (81), s. 61-62
3. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin struktur modelləri // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2013, № 9, s. 328-334.
4. The translation's ways of the phraseological units from Azerbaijani into English / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 346-348
5. About the problems arising during the transformation of the English verbal phraseological units // International Journal of English Linguistics. Canadian Center of Science and Education, vol. 4, December 2014, No. 6, s. 151-159
6. Söz birləşməsi problemi haqqında // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 10, s. 160-171
7. Dilçilikdə “fazeoloji vahid” anlayışı // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, № 1, s. 38-47
8. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin işlənməsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2014, № 1, s. 75-86
9. İngilis feli frazeoloji vahidlərdə paronimiya hadisəsi // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 1 (89), s. 9-11
10. İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərdə variativlik hadisəsi // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 2 (90), s.10-12.
11. Виды глагольных фразеологических паронимов в современном английском языке / Beynəlxalq konfrans tezisləri. Poltava: ПУЕТ, 2015, s. 328-330.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертационная работа посвящена изучению специфических особенностей глагольных фразеологических единиц в современном английском языке.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи, теоретическая и практическая значимость, новизна исследования, принцип отбора языкового материала, применяемые методы, формулируются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава называется *“Исторический обзор исследований проблемы словосочетания в языкознании”*. Здесь даётся обзор лингвистических источников по исследуемой проблеме, изучается проблема словосочетания в целом, указывается место глагольных словосочетаний в системе языка, а также раскрывается понятие *“фразеологической единицы”*.

Во второй главе под названием *“Характерные структурно-семантические и употребительные особенности глагольных фразеологических единиц в современном английском языке”* исследуются глагольные фразеологические словосочетания современного английского языка, в составе которых инфинитив, герундий и причастие. В данной главе функционально-стилистические особенности английских глагольных фразеологических словосочетаний описываются конкретными примерами на материале из художественной литературы, публицистики, а также разговорной речи. В одной из подглав данной главы анализируются явления паронимии и вариативности глагольных фразеологических единиц современного английского языка.

В *заключении* обобщаются результаты проведённого исследования.

LEXICO-SEMANTIC PECULIARITIES OF VERBAL
PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH

Summary

The thesis explores to the study of the specific peculiarities of the verbal phraseological units in modern English.

The scientific-investigation work consists of introduction, two chapters, conclusion and list of the used literature. The introduction substantiates choice and urgency of the theme, determines the goals and objectives, methods of investigation, comprises its scientific innovation, theoretical and practical significance, as well as the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

The first chapter is titled “*The historical review of the investigation of the problem of word-combination in Linguistics*”. There are the overview (stocktaking) of the scientific sources devoted to the problem of word-combination in general, the determination of the place of the English verbal phraseological word-combinations in the system of the language, and definition of the term “*phraseological unit*”.

The second chapter entitled “*The specific structural-semantic peculiarities of the verbal phraseological word-combinations in modern English and their usage*” explores the verbal phraseological word-combinations of modern English, which consist of infinitive, gerund and participle. Here the functional-stylistic features of English verbal phraseological word-combinations are investigated on the material of belles-lettres, publicism and also colloquial speech. The phenomena of paronymy and variation of the verbal phraseological units of modern English are also analyzed in one of its subchapters.

The *conclusion* summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 14.05.2015
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

МЕХИН БАХРАМ ГЫЗЫ СЮРЕК

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015